

Fabricants, comerciants i banquers. La formació de l'empresariat industrial d'Alcoi el segle XIX*

per Joaquim Cuevas

RESUM:

La transformació econòmica i institucional a Espanya amb la fi de l'Antic Règim i el desenvolupament industrial del segle XIX va alterar els mecanismes d'acumulació i la constitució de les elits socials i econòmiques. Al districte industrial d'Alcoi, basat en la producció de teixits de llana i de paper, la formació de l'empresariat industrial es produí com a conseqüència del reclutament intern i la reproducció generacional de la xarxa empresarial familiar anterior. L'empresariat industrial i mercantil va tendir cap a l'especialització en relació amb els canvis interns a la indústria, donant pas també a l'aparició de les primeres operacions específicament bancàries i de gestió financera. A la segona meitat del segle XIX el desenvolupament del teixit financer local va possibilitar l'expansió de les activitats industrials, amb preeminència del mercat secundari (banquers particulars i tota mena d'agents financers) i amb un origen socioeconòmic no sols mercantil sinó també industrial.

PARAULES CLAU:

Empresariat; Industrialització segle XIX; Burgèsia; València; Història Bancària; Capital Industrial i Mercantil.

ABSTRACT:

The economic and institutional change in Spain related with the industrial development of the XIXth century altered the mechanisms of accumulation and the formation of new social and economic groups. At the industrial district of Alcoi, focused on the wool and paper production, the formation of the industrial entrepreneurship took place as a consequence of an internal recruitment and a generational reproduction of the former family firm network. The industrial and merchant entrepreneurship tended toward the specialization in connection with the internal changes in the industrial sector, and also allowing the appearance of the first specifically banking and financial operations. In the second half of the XIXth century the development of the local financial system encouraged the increasing of the industrial activities, with prevalence of the secondary market (in particular family bankers and all kind of financial agents) and with a social and economic origin focused not only in merchant but also industrial sector.

KEY WORDS:

Entrepreneurship; XIXth century Industrialization; Bourgeoisie; Valencia; Banking; History; Industrial and Merchant Capital.

* Aquest treball forma part d'una investigació més àmplia sobre l'origen de la indústria al País Valencià i ha tingut l'ajuda de la DGEIC-PSPGC a través del projecte PB96-0340. Vull deixar-hi constància del deute contret amb Jesús Millan, que va llegir la primera versió del treball i va contribuir a millorar-la, així com els suggeriments dels avaluadors anònims.

El període comprès entre els últims anys del segle XVIII i la primera meitat del XIX va significar per al País Valencià i el conjunt d'Espanya l'inici d'unes transformacions socials importants, arran de la Revolució Liberal i la crisi de l'Antic Règim.¹ L'abast d'aquestes transformacions va dependre de les condicions socials i institucionals de partença, com també de la correlació de les forces en conflicte que, en cada regió, va tenir un caràcter específic. Les diverses maneres que, durant l'Antic Règim, va assumir el primer capitalisme van determinar la via —les vies— per la qual van discórrer els canvis derivats de l'enderrocament del sistema de rendes feudal. Tanmateix, el complex procés d'avanços i retrocessos que, en cada regió, va determinar la transició entre un règim feudal (en un sentit molt ampli) i un altre de liberal, va tenir dos denominadors comuns essencials: la mobilitat social creixent, encarregada de reajustar la posició dels grups socials, i la relativa discontinuïtat pel que fa a l'aparició de noves oligarquies econòmiques. En aquest context, la ciutat d'Alcoi va representar un exemple d'una aparició primerenca de pautes productives en la manufactura, amb ple sentit capitalista, durant el segle XVIII. Abans de la crisi de l'Antic Règim, l'oligarquia industrial —formada pels paraires i els fabricants tèxtils principals, com també per alguns paperers— ja es diferenciava nítidament de l'elit propietària. Els seus interessos se situaven principalment en la mateixa manufactura, ja que, mitjançant les reinversions en els negocis familiars, es va propiciar durant tot el segle XVIII la formació d'una elit econòmica i social diferenciada dels terratinents propietaris, propis de l'Antic Règim.

Els canvis econòmics, socials i institucionals produïts entre les dècades finals del segle XVIII i el primer terç del XIX van tenir uns efectes irreversibles sobre els grups econòmics dominants, en la mesura que la transformació dels mecanismes d'acumulació va afavorir el capital industrial i mercantil en detriment de les elits privilegiades que, fins al segle XIX, basaven el seu poder en la propietat immobiliària explotada per la via contractual i el benefici d'algunes prerrogatives econòmiques. La formació de l'empresariat industrial i mercantil ha de situar-se en el context d'aquesta transició i respon a dos trets bàsics: una continuïtat socioprofessional relativa del capital industrial (que va ser molt menor pel que fa al mercantil) i una especialització productiva gradual d'aquest. És a dir, l'arrencada industrial de la primera meitat del segle XIX es va dur a terme amb un grau notable de continuïtat professional i familiar en les diverses branques productives desenvolupades des del segle XVIII, o fins i tot abans, per al cas del tèxtil.

El caràcter predominantment endogen del reclutament empresarial va continuar durant tot el segle XIX, alhora que es va produir un doble procés d'especialització:

1. Hi ha una bibliografia extensa referent a aquest tema, tant per als aspectes polítics com socials de la Revolució Liberal a Espanya, que, sens dubte, desborda el marc i els objectius d'aquest treball. Tanmateix, és de gran utilitat el plantejament analític sobre l'abast de la transformació social al País Valencià en l'obra de síntesi de J. MILLAN, «Els inicis revolucionaris de la societat valenciana contemporània. Revolució, canvi social i transformacions econòmiques, 1780-1875», J. AZAGRA, E. MATEU i J. VIDAL (editors), *De la societat tradicional a la economia moderna*, Alacant, Institut Juan Gil-Albert, 1996, 125-162, com també el conjunt de referències bibliogràfiques del text.

primer, una separació progressiva entre els interessos —i, per tant, entre els protagonistes— mercantils i industrials. Segon, una especialització interna al si de la mateixa indústria, sobretot pel que fa al tèxtil respecte de la fabricació paperera. En aquest context, a més, l'aparició de les primeres operacions específicament bancàries durant el segon terç del segle XIX va representar la formació d'una nova classe empresarial: els agents especialitzats en activitats de mediació financera. El seu component més important van ser els banquers, amb una contribució essencial per al finançament de la indústria. Amb orígens socio-professionals no sempre lligats al comerç (a causa de la pròpia *facies* industrial del districte alcoià); els banquers van ampliar el radi d'operacions, com també d'acumulació, sobretot arran de la Restauració. En últim terme, els majors banquers van constituir una classe inversora molt pròxima als propietaris i els rendistes, encara que no van oblidar el caràcter essencialment productiu dels seus interessos principals.

L'objecte d'aquest treball és, precisament, analitzar el procés de formació de la burgesia durant el segle XIX, caracteritzada per la dedicació preferent als negocis industrials. L'estudi comença en la part final del set-cents, a fi d'observar la substitució social i econòmica que va representar la crisi de l'Antic Règim i que és a la base de l'origen del nou empresariat industrial. Posteriorment, analitzem l'especialització progressiva de la burgesia manufacturera i mercantil, i ho fem atenent al caràcter del reclutament empresarial, com també a l'aparició de les activitats financeres i bancàries modernes.²

1. Origen i consolidació del primer empresariat, 1770-1850

1.1. L'ORIGEN SOCIAL DE LA MANUFACTURA

Des del punt de vista institucional, la data de 1785 va representar a Alcoi un punt d'inflexió ineludible, ja que per un reial decret d'aquell any es permetia als pares fabricants accedir al càrrec de regidors municipals, que fins aleshores havia estat monopolitzat pels nobles i els ciutadans. En la pràctica, aquest fet era el reflex del canvi econòmic que s'estava produint, ja que la manufactura va iniciar, en la segona meitat del segle XVIII, un procés d'acumulació intens que va tenir conseqüències enormes sobre les bases socials de l'Antic Règim. Les diverses aproximacions a l'estructura institucional i social d'Alcoi durant l'època preindustrial coincideixen en el predomini de la classe propietària, tant des del control del poder municipal com per mitjà d'una estructura de la propietat

2. Les fonts consultades per a l'elaboració del text provenen principalment de l'Arxiu Municipal d'Alcoi (AMA). D'aquí hem extret tots els recomptes fiscals (llevat del de 1834), com també les dades provinents del buidatge dels protocols notariais (1770-1913). A més, hem utilitzat també informació pertanyent a altres arxius, principalment l'Arxiu Històric de la parròquia de Sant Francesc i Sant Maur d'Alcoi (AHPSFSM) i els fons de les famílies Vicens i Alborgs.

fortament desequilibrada al seu favor.³ Precisament de la propietat de la terra extreien els grups dominants les rendes principals, lligades a la desigualtat econòmica en la contractació. D'altra banda, la precocitat de la transformació productiva alcoiana va tenir el seu reflex en l'aparició primerenca d'elements nous, tant socialment com econòmicament. La gènesi de l'empresariat industrial alcoià ha d'emmarcar-se en aquesta perspectiva, ja que la discontinuïtat social respecte de les elits anteriors és imprescindible per a resoldre posteriorment la qüestió de l'origen social de la indústria. Podem observar una aproximació a l'estructura social i professional d'Alcoi amb relació a la seua escala tributària, els moments finals del segle XVIII, en el quadre 1.

QUADRE 1
Contribuents principals el 1784 per Equivalent

<i>Nom</i>	<i>Escala socioprofessional</i>	<i>Equivalent (r. b.)</i>
José Puigmoltó	Propietari noble	23.388
Felipe Jordà	Propietari noble	20.649
Josèfa Llácer	Propietària noble	15.772
Francisco Galiano	Propietari noble	14.418
Joaquín Merita	Propietari noble	13.379
José Llácer	Propietari noble	10.264
Vda. de P. Asensi	Terratinent	8.804
José Gosálvez	Paraire	8.729
Vicente J. Gosálvez	Paraire	8.533
Nicolás Valor	Propietari advocat	8.052
Pedro Sempere	Propietari noble	7.660
Nicolás Gisbert	Terratinent	7.525
Lorenzo Almunia	Propietari noble	7.179
Felipe Galiano	Propietari noble	6.803
José Merita	Propietari noble	6.456

Font: AMA, Repartiment de l'equivalent 1784.

Com es pot apreciar, el 1784, la nòmina de personatges amb major renda estava composta en la pràctica totalitat per propietaris locals amb un títol de gentilhome, com també per dos terratinents (propietaris de terres a Alcoi, encara que forasters de les poblacions valencianes d'Ontinyent i Penàguila). És a dir, una estructura de la riquesa determinada pels ingressos de la propietat

3. R. ARACIL i M. GARCIA BONAFÉ, *Industrialització al País Valencià: Alcoi*, València, Eliseu Climent, 1974; J. CUEVAS, *Los orígenes financieros de la industria de Alcoi, 1770-1900*, tesi doctoral, Universitat d'Alacant, 1999; M. C. ROMEO, *Realengo y municipio. Alcoi en el siglo XVIII*, Alacant, I. C. Juan Gil-Albert, 1986; L. TORRÓ, *Abans de la indústria. Alcoi als inicis del sis-cents*, Alacant, Universitat - I. C. Juan Gil-Albert, 1994; L. TORRÓ, *Protoindustrialització i acumulació originària de capital a la vila d'Alcoi (1430-1823)*, tesi doctoral, Universitat d'Alacant, 2000.

immobiliària, explotada indirectament mitjançant la parceria i l'arrendament.⁴ Les cases nobiliàries d'Alcoi (que normalment havien accedit a la noblesa entre els segles xvii i xviii) tenien el control d'una part majoritària de la propietat immoble, sobretot pel que fa a la terra, ja que els immobles urbans no van ser una font d'acumulació important fins a l'arrancada industrial del segle xx. Des dels anys trenta productors tèxtils agrupats a l'entorn de la Reial Fàbrica de Draps, com ho demostra el fet que aquests s'havien incorporat gradualment en el contingent dels 50 o 100 majors contribuents,⁵ encara que si ens atenim al grup principal (en aquest cas, els 15 personatges amb major quota fiscal), l'abast dels canvis va ser limitat. En conseqüència, a finals del segle xviii, la propietat de la terra encara constituïa l'element principal de diferenciació social i econòmica de les oligarquies tradicionals respecte dels nous grups en ascens, que tenien una posició clarament minoritària enfront de la capacitat d'acumulació dels nobles i els ciutadans.

Tanmateix, en aquest últim tram de l'Antic Règim s'observen fenòmens que apunten cap a la constitució d'un ordre social i institucional diferent, com també al caràcter gradual dels canvis esdevenidors. D'una banda, la presència de dos mestres paraires entre els 15 majors contribuents de 1784, com a prova de la importància creixent de les activitats industrials en el conjunt de la riquesa urbana. És a dir, la dinàmica productiva de la manufactura va originar un grup heterogeni de personatges que, sota els límits imposats pel context institucional (però també gràcies a aquest, com ho proven les exempcions fiscals concedides per la Corona als fabricants, o també la importància creixent de la demanda institucional de béns industrials), van aconseguir un ascens social important, tant individualment com col·lectivament. D'una altra banda, també destaca la ràpida adaptació que van demostrar alguns dels nobles locals —els menys nombrosos, això sí— per participar en l'acumulació que propiciaven les produccions tèxtil i paperera. És interessant destacar la primerenca inclinació de la família Merita (nobles des de 1635 i amb un origen que se situa a la ciutat de València) a intervenir en la indústria, sobretot en dos sentits: la transformació de propietats immobiliàries i l'arrendament posterior com a molins paperers; i la inversió directa en els interessos i les companyies industrials. Mentre tots els membres de la família Merita (i també alguns de les cases nobiliàries d'Almunia i Galiano) obtenien

4. A Alcoi, el desenvolupament agrari va tenir una notorietat especial al llarg del segle xviii, sobretot la segona meitat. L'increment de l'espai conreat —basat en l'expansió dels cereals en secà i regadiu— es va portar fins als límits més extrems, fins al punt que es van conrear zones marginals que necessitaven d'unes costoses operacions de regeneració de terres. Les aproximacions referents a l'estructura de la propietat agrària, disponibles per a finals del segle xviii, semblen confirmar que la concentració d'aquesta era un fet irrefutable, tant a Alcoi com en algunes localitats de l'entorn comarcal, sobretot les de major grandària, que també tenien activitats manufactureres marginals. En aquests casos, el nivell de salarització de part de la població activa revela un estat avançat de proletarització de la població, com una mostra principal del procés de transició cap a formes econòmiques més modernes ARACIL I GARCIA BONAFÉ, *Industrialització al País...*; TORRÓ, *Protoindustrialització i acumulació...*

5. ROMEO, *Realengo y municipio*, 62-63.

unes rendes importants per mitjà dels arrendaments de molins, Agustín Merita va finançar el 1784 la creació de dues companyies industrials.⁶

Mig segle després, a continuació de la ruptura institucional i en ple inici del règim liberal, concretament el 1834, la situació social i econòmica s'havia transformat per complet. La relació fiscal recollida en el quadre 2 demostra que, durant el primer terç del segle *xx*, les antigues elits havien estat desplaçades en favor dels fabricants de draps i paper. Dels deu majors contribuents, només dos —José Jordà i Francisco Merita— eren nobles, mentre que la resta contribuïa principalment mitjançant activitats lligades directament amb la indústria. A més, cal destacar que els dos nobles consignats no sols tributaven per les propietats immobles (rústiques, principalment), sinó que també s'havien unit a l'onada d'inversions industrials. Així, en l'equivalent de 1828, José Jordà, a més de diverses heretats, era el propietari d'un batan paperer de grans dimensions, concretament 8 piles, mentre que Francisco Merita tributava per la propietat de dues tines papereres i dues màquines de filar. Com va ocórrer en unes altres regions espanyoles, la transformació social i econòmica de la Revolució Liberal no es va saldar mitjançant una substitució brusca, encaminada a arraconar les pràctiques i els grups amb preeminència anteriorment, sinó que alguns dels antics membres de l'oligarquia terratinent van aprofitar les noves oportunitats d'acumulació.⁷ En el cas d'Alcoi, aquestes oportunitats consistien a posar la propietat immoble al servei de la indústria.

QUADRE 2

Contribuents principals per escala socioprofessional (contribució de 1834)

<i>Nom</i>	<i>Escala socioprofessional</i>	<i>Equivalent (r. b.)</i>
F. Tomás Gosálvez	Fabricant	8.327
José Jordà	Propietari noble	5.488
Antonio Satorre	Fabricant	4.762
Francisco Merita	Propietari noble	4.159
Antonio Vitoria	Fabricant	3.371
Miguel Carbonell	Propietari advocat	3.222
Vicent Barceló	Paperer	3.180
Jerónimo Silvestre	Paperer	2.829
Joaquín Llácer	Fabricant	2.981

6. Aquest any es va associar amb Francisco Albors i va aportar 3.000 £ (45.150 rals) per formar una empresa paperera que, en principi, havia de tenir una durada de sis anys. Tres mesos abans, havia fet la mateixa operació amb el mestre fabricant de draps Vicente Pérez, per a la companyia del qual va aportar 400 £ (6.020 rals). Arxiu Municipal d'Alcoi, secció Protocols notariais, Cristóbal Mataix, 24-VII i 29-IV de 1784.

7. P. RUIZ, «Patrimonio y rentas de la nobleza en la España de finales del Antiguo Régimen», *Hacienda Pública Española*, núm. 108-109, 1987, 293-310; P. RUIZ, «Del antiguo al nuevo régimen: carácter de la transformación», A. M. BERNAL *et alii*, *Antiguo Régimen y liberalismo. Homenaje a Miguel Artola*, volum I, Madrid, Alianza, 1994, 159-192.

<i>Nom</i>	<i>Escala socioprofessional</i>	<i>Equivalent (r. b.)</i>
Antonio Julià	Fabricant	2.930
Vicente Carbonell	Propietari noble	2.889
Agustín Albors	Paperer	2.823
Manuel Almunia	Propietari noble	2.712
José Merita	Propietari noble	2.556
Fernando Raduan	Comerciant	2.215

Font: APSMSF, llista dels majors contribuents, 1834. 1.5.9.

Pel que fa a l'origen immediat del primer empresariat, el nucli originari es va conformar durant la segona meitat del segle XVIII i els primers anys del XIX, i s'observa una relativa continuïtat socioprofessional no exempta d'incorporacions, substitucions posteriors, o totes dues coses alhora. En el sector tèxtil, el procés de diferenciació interna produït al si de la Reial Fàbrica des de la meitat del segle XVIII va possibilitar la formació d'un grup reduït de pareires i mestres fabricants amb major capacitat d'acumulació. Alhora, aquest fet es va conjugar amb el triomf dels pareires sobre els teixidors pel que fa al control de la matèria primera i el treball dispers, representat per la dissolució del gremi de teixidors el 1798.⁸ Del grup principal de pareires i mestres fabricants van sorgir les dinasties tèxtils principals, que van protagonitzar la concentració industrial i la mecanització del filat des de 1819. D'altra banda, la fabricació paperera va tenir un grau de continuïtat més gran pel que fa a l'origen dels seus protagonistes, ja que la major part dels llinatges paperers del segle XIX havien començat les seues activitats durant la segona meitat del segle XVIII. La nota de major discordança va ser l'oferida pel capital mercantil, perquè una part substancial dels seus efectius no tenien una relació aparent (o almenys constatable) amb les cases de comerç sorgides durant el segle XVIII. En definitiva, les transformacions originades per la crisi de l'Antic Règim no van implicar cap disgregació de l'elit provinent de la part final del set-cents, perquè la major part de l'empresariat industrial es va reclutar —com a mínim fins al primer terç del segle XIX— al si dels mateixos sectors transformadors.

El quadre 3 recull les firmes tèxtils amb major contribució fiscal el 1836, una vegada que ha estat completat el procés de concentració de les primeres tasques del preparat i el filat de la llana. La relació inclou els fabricants tèxtils amb un nombre major de telers, tots els quals, segons els arrendaments del sòl industrial, eren propietaris de màquines de filar. Al seu torn, hem fet un seguiment de l'origen d'aquestes firmes durant l'últim terç del segle XVIII, d'acord amb l'equivalent de 1784. En tots els casos, els fabricants (o els paperers) havien començat les seues activitats, com a mínim, mig segle abans.

8. L'absorció dels teixidors per part de la Reial Fàbrica va ser l'últim pas del conflicte mantingut per tots dos grups durant el segle XVIII pel control de la manufactura, és a dir, per la preeminència del capital o el treball. La Reial Fàbrica va constituir des de finals del segle XVIII una veritable associació patronal emparada en una estructura institucional de caràcter gremial. Totes dues cir-

QUADRE 3
 Origen socioprofessional dels fabricants amb major contribució
 fiscal el 1834 respecte de 1784

1834		1784	
Nom	Professió	Nom	Professió
F. Tomás Gosálvez	Fabricant	Guillermo Gosálvez	Paraire fabricant
Antonio Satorre	Fabricant	J. Antonio Satorre	Paraire
Antonio Vitoria	Fabricant	Agustín Vitoria	Paraire
Miguel Carbonell	Fabricant advocat	Lorenzo Carbonell	Paraire
Vicent Barceló	Paperer	José Barceló	Fabricant paperer
Jerónimo Silvestre	Paperer	Francisco Silvestre	Fabricant paperer
Joaquín Llácer	Fabricant	Nadal Llácer	Paraire fabricant
Antonio Julià	Fabricant	Antonio Julià	Paraire
Agustín Albors	Paperer	Francisco Albors	Paperer
Fernando Raduan	Comerciant fabricant	Fernando Raduan	Tractant

Font: APSMSF, llista dels majors contribuents, 1834 i AMA, Matricula industrial i de comerç, 1836.

A través d'aquesta relació es poden diferenciar dos grups, atenent a la grandària dels negocis i el grau d'acumulació mostrats el 1784. En primer lloc es troben els cognoms que durant el segle XVIII ja formaven part del grup dels fabricants principals i que tenen un origen situat en la substitució, dins el gremi, de les oligarquies provinents del segle anterior. Eren els casos dels Gosálvez, Barceló, Silvestre, Llácer i Albors. El primer d'aquests pertanyia a la tercera generació de grans fabricants, ja que la companyia de Guillermo Gosálvez (i el seu fill homònim) apareixia ja el 1744 com la principal pel que fa al capital declarat davant la Reial Fàbrica (5.000 £) i formava part del reduït nombre de mestres que tenien el control del gremi mitjançant la seua presència en els càrrecs més rellevants.⁹ Durant els començaments del segle XIX, Francisco Tomás Gosálvez i el seu pare Guillermo van continuar la fabricació per mitjà de grans companyies (el 1807 amb un capital de 114.090 rals i el 1814 amb 502.960), alhora que diversificaven els seus interessos cap a nous sectors i participaven del mercat de crèdit.¹⁰ Durant els anys trenta del segle XIX, la firma es va constituir com la més important del sector, fins al punt que tenia una casa a Madrid i era en les llistes del Banc de Sant Carles de la capital pel que feia referència a l'assignació

condicions són clau per a explicar l'arrancada industrial primerenca del districte alcoià i han estat analitzades especialment per L. TORRÓ, *La Reial Fàbrica de Draps d'Alcoi. Ordenances Gremials (segles XVI al XVIII)*, Alcoi, Ajuntament-Institut de Cultura Juan Gil-Albert, 1996.

9. TORRÓ, *La Reial Fàbrica...*, LX i LXI.

10. La dedicació de Francisco Tomás Gosálvez no es va limitar a la fabricació tèxtil, sinó que també va ampliar les seues inversions mitjançant la participació i el finançament de diverses iniciatives. El 1826 va formar una empresa de 160.000 r. b. de capital social, juntament amb els comerciants Vicente Pérez i José Hortal (de Granada), per a l'elaboració i la destil·lació d'alcohols, per a la qual cosa tenien dos forns anglesos. AMA, secció Protocols notariais, Mataix Moltó, 16-9-1826.

de quotes de descompte. Després de la mort del titular el 1838, l'inventari de béns de la companyia a Madrid i Alcoi sumava més de set milions de rals, xifra que parla per si mateixa del grau d'acumulació assolit durant els primers decennis del segle XIX.

Al mateix grup pertanyien els Barceló i els Silvestre, encara que amb un grau d'acumulació menor. Mestres paraires de primera classe, la major escala contributiva, durant els anys seixanta del segle XVIII totes dues dinasties van seguir trajectòries paral·leles, basades en la diversificació de les inversions i l'aprofitament de l'esfera pública. Durant l'últim terç del segle, l'adquisició de molins paperers els va permetre participar (directament i indirecta) en l'auge del sector, alhora que es feien amb l'arrendament d'uns drets feudals (la batllia i els drets dominicals). Aquesta projecció econòmica i social va desembocar, els anys finals del segle XVIII, en l'especialització definitiva en la fabricació paperera, mitjançant la formació de diverses companyies per a aquest fi —el 1784 tots dos hi contribuïen principalment com a paperers. El 1834, Jerónimo Silvestre ja no tributava per la fabricació de draps, mentre que Vicente Barceló ho feia en una proporció mínima amb respecte del total de la seua quota (concretament el 5,3%). Al mateix model social i professional va pertànyer Joaquín Llácer, descendent de mestres paraires enriquits (Nadal Llácer), que també va trobar en l'arrendament de la batllia un mecanisme d'ascens social i acumulació patrimonial. De la mateixa manera que Miguel Carbonell, arrendatari de la batllia entre 1807 i 1810 i successor de Lorenzo Carbonell, pare el 1784. Finalment, Agustín Albors pertanyia a una de les famílies amb major tradició manufacturera des de la primera meitat del segle XVIII, tant en el tèxtil com, sobretot, en la fabricació paperera. L'especialització familiar cap al paper es va produir sense abandonar les inversions en el tèxtil, ja que durant tot el segle XIX els Albors es van caracteritzar per arrendar els edificis i la maquinària industrial.

En el segon grup dels majors contribuents de 1834 es troben els llinatges que tenen un origen lligat també a les activitats manufactureres, encara que parteixen de nivells de renda molt inferiors. En els tres casos (Satorre, Vitoria i Julià), el grau d'acumulació va augmentar durant la part central del segle XIX, com a continuació de l'arrancada iniciada els primers anys de la centúria. J. Antonio Satorre i Antonio Julià tributaven el 1784 com a petits o mitjans paraires, mentre que Agustín Vitoria, aquest mateix any, ja declarava la propietat de dos edificis industrials. Tots aquests van utilitzar l'endogàmia com a part de la seua estratègia d'acumulació, ja que els primers anys del segle XIX van aconseguir emparentar amb firmes tèxtils d'un cert pes, la qual cosa els va permetre assentar unes bases sòlides a mitjà i llarg termini. En aquest sentit, tots aquests van augmentar els seus negocis i els van obrir a l'entrada dels fills i els cunyats.¹¹

11. El mateix Antonio Satorre va casar les seues dues filles amb fabricants de draps (Juan Barceló i Tomás Llorca, amb els quals el seu primogènit, Santiago, va formar una companyia el 1838, amb la denominació de *Satorre hermanos*). Al seu torn, Santiago va participar en els negocis de la família Vitoria, sens dubte arran del seu casament amb una de les filles de Francisco Vitoria.

Aquest panorama relativament continuista de l'empresariat industrial no sols es va limitar al grup de major capacitat, sinó que, de manera general, a una part representativa del conjunt. Les famílies que al llarg de les dècades centrals i finals del segle XVIII van accedir a la fabricació tèxtil i paperera van ser les que van protagonitzar l'arrancada i l'especialització industrial durant la primera meitat del segle XIX. Cognoms com ara Miró, Boronat, Blanes, Abad, Laporta i Tort ja estaven presents en l'últim terç del segle XVIII, associats normalment a l'escala inferior de la fabricació (per exemple, perxadors, abaixadors, etc. i altres oficis intermedis de la manufactura, exercits generalment per compte d'un fabricant o un paraire). Alguns d'ells van incrementar i van consolidar el seu *status* econòmic en el segle XIX mitjançant l'especialització productiva i van arribar a protagonitzar els exemples més significatius d'enriquiment i ascens social. Açò va ser especialment freqüent en el sector paperer, en el qual es va produir una especialització primerenca que, en molts casos, es va perpetuar durant més d'un segle. Referent a això, són il·lustratius els exemples de les empreses familiars dels Tort i els Laporta, que, entre finals del segle XIX i començaments del XX, formaven part de l'elit paperera —Jaime Tort i José Laporta, els últims anys del segle XIX, eren dels pocs paperers que van instal·lar una maquinària de fabricació contínua. Tots dos llinatges s'havien iniciat en el sector en les dècades centrals del segle XVIII i, a més, estaven vinculats indirectament mitjançant una oportuna aliança matrimonial.¹²

1.2. LA INCIDÈNCIA DEL CAPITAL MERCANTIL

L'anàlisi de l'origen social de la manufactura ha de completar-se mitjançant la valoració i el seguiment del capital mercantil, part inherent de la primera industrialització. A Espanya, la participació del capital comercial en les primeres iniciatives industrials està sotmès a una casuística àmplia, que dificulta el desenvolupament d'un model general. A més, tal com la historiografia europea ha indicat, cal distingir entre la participació directa del capital comercial en la indústria i la participació orientada a la construcció d'un espai de mercat pel qual van poder circular la demanda i l'oferta industrial —aquesta última sembla que va ser la més efectiva, d'acord amb les estimacions fetes.¹³ Les evidències apunten

12. Juan Laporta, d'origen francès, apareix en la documentació com a paperer a partir dels anys noranta del segle XVIII, mentre que el primer membre de la família Tort dedicat al sector va ser Francisco Tort, que el 1874 apareixia com a oficial de paperer en una obligació a curt termini documentada notarialment (AMA, Protocols notarials, Francisco Pérez, 1784). Quasi un segle després, els Tort van emparentar matrimonialment amb els Albors, com a mostra del seu ascens social i econòmic, ja que en la segona meitat del segle XIX la família Albors era una de les més representatives de la burgesia financera local.

13. P. KRIEDTE, *Feudalismo tardío y capital mercantil*, Barcelona, Crítica, 1982; M. HOH-CHEUNG i LORNA, *Shops and Shopkeeping in Eighteenth Century England*, Londres, Routledge, 1989; AA. DD., *Commerce de gros, commerce de détail dans le pays méditerranéennes (XVI-XXe siècles)*, Cahiers de la Méditerranée, Universitat de Niça, 1976, completades posteriorment per C. H. FEINSTEIN i S. POLLARD

que el capital comercial va ser decisiu en la formació d'aquest espai des de 1750 (per exemple, la diàspora catalana repartida per tota la península).¹⁴ Tanmateix, pel que fa a la participació directa de la inversió comercial en la indústria, no sembla que, durant el segle passat, hi haguera un patró general de comportament, ja que aquella participació va estar determinada per les circumstàncies socials i econòmiques de cada regió. Així, mentre en alguns dels llocs amb major tradició industrial sembla demostrada l'empremta mercantil de l'arrancada industrial (Santander, Biscaia, Guipúscoa, el País Valencià), a Catalunya, la participació dels comerciants els moments inicials no hi és tan clara, almenys quant a les inversions directes.¹⁵

L'aïllament relatiu que Alcoi tenia respecte d'un centre comercial de primer ordre —a diferència de la draperia catalana respecte de Barcelona o la sederia valenciana en relació amb la ciutat de València— no va impedir una participació sensible del comerç en la industrialització. De la mateixa manera que el capital mercantil va formar part essencial de l'oferta financera orientada a la indústria, sobretot en la fase inicial, atesa la major empremta mercantil que va tenir la manufactura fins al primer terç del segle XIX, les activitats de gir i distribució van participar més directament del primer impuls industrial. La mateixa estructura de les empreses, personalista i familiar, juntament amb l'actuació de les xarxes endogàmiques, va propiciar la recerca de la rendibilitat mitjançant les inversions dels comerciants en la indústria, les empreses o els actius industrials, principalment de caràcter immobilitzat. En el quadre 4 veiem el pes de les inversions mercantils en la indústria fins a 1830, tant en la participació societària com en l'arrendament d'edificis per a col·locar-hi maquinària tèxtil.

(editors), *Studies in Capital Formation in the United Kingdom, 1750-1820*, Oxford, Claredone Press, 1988.

14. La diàspora catalana i el paper desenvolupat pel capital comercial han estat qüestions tractades molt àmpliament i primerencament per la historiografia catalana, en primer lloc per l'obra de Pierre Vilar. A tall de síntesi, es pot consultar el volum col·lectiu de M. T. PÉREZ PICAZO i A. SEGURA i FERRER (editors), *Els catalans a Espanya, 1760-1914*, Barcelona, Generalitat-Universitat de Barcelona, 1996.

15. J. M. BENAÏU, *La indústria tèxtil llanera a Catalunya, 1750-1870. El procés d'industrialització al districte de Sabadell-Terrassa*, tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 1991; J. M. FRADERA, *Indústria i mercat. Les bases comercials de la indústria catalana moderna 1814-1845*, Barcelona, Crítica, 1987; A. HOYO, *Todo mudó de repente. El horizonte económico de la burguesía mercantil en Santander 1820-1874*, Santander, Universitat de Cantàbria, 1993; A. GALARZA, *Los orígenes del empresario vasco. Creación de sociedades e inversión de capital, Bilbao (1850-1882)*, Bilbao, Beitia, 1996; J. CATALÁN, «Capitales modestos y dinamismo industrial: orígenes del sistema de fábrica en los valles guipuzcoanos, 1841-1918», J. NADAL i A. CARRERAS (directors), *Pautas regionales de la industrialización española (siglos XIX y XX)*, Barcelona, Ariel, 1990, 125-155; R. FRANCH, *Crecimiento comercial y enriquecimiento burgués en la Valencia del siglo XVIII*, València, Diputació, 1986; A. PONS i J. SERNA, *La ciudad extensa. La burguesía comercial-financiera en la Valencia de mediados del XIX*, València, Diputació, 1992; J. CUEVAS, «Creación de sociedades y financiación industrial: los empresarios de Alcoi, 1830-1900», *VI Congreso de l'AHE*, Girona, 1997, 27-41.

QUADRE 4

Participació del capital mercantil en la formació d'empreses industrials i en l'arrendament d'edificis per a col·locar-hi màquines de filar en %, 1770-1830

	<i>Socis en les companyies formades</i>		
	<i>Companyies tèxtils</i>	<i>Companyies papereres</i>	<i>Arrendadors d'edificis</i>
Fabricants	68,03	12,50	32,73
Comerciants	16,39	15,63	29,09
Paperers	3,28	60,16	16,36
Nobles	3,28	2,34	12,73
Altres	9,02	9,38	9,09
TOTAL	100	100	100

Font: AMA, secció Protocols notariais, elaboració pròpia.

La composició societària de les empreses industrials i la propietat dels edificis hidràulics revelen que el capital mercantil va contribuir significativament en la primera industrialització. La falta d'especialització del sector, juntament amb la importància del cicle de rotació del capital circulant en la primera manufactura, feia que les inversions industrials dels comerciants formaren part inseparable dels seus interessos mercantils propis. Els acords interempresarials entre els fabricants i els comerciants en matèria de comercialització, proveïment i crèdit, conformaven una part essencial del desenvolupament manufacturer i feien difícil i estèril la distinció entre els interessos mercantils i els industrials. En un bon nombre de casos, els comerciants formaven part d'iniciatives industrials i aportaven el seu fons de comerç i els seus coneixements en el gir i la mediació, alhora que asseguraven uns acords relatius pel que feia a la provisió de béns comerciables —a més de col·locar-los en una posició avantatjosa quant a l'oferta de liquiditat. En unes altres ocasions, la participació era menys directa, generalment si no hi havia llaços familiars pel mig, i limitada a l'actuació en el mercat immobiliari per mitjà dels arrendaments del sòl industrial. Açò requeria l'adquisició de béns immobles, la qual cosa era lògica tant des del punt de vista merament inversor —una font d'ingressos—, com des del punt de vista de la formació d'un patrimoni capaç de donar suport a les operacions futures de la companyia mercantil.

Quant a la seua evolució interna, durant el període inicial, el sector mercantil va ser més permeable als canvis que l'industrial, perquè estava menys especialitzat. Entre les dècades finals del segle XVIII i 1835, la menor continuïtat social i professional del comerç es va mostrar en l'aparició d'elements nous que, ràpidament, es van incorporar al grup principal, sobretot els primers anys del segle XIX. Generalment, van ser aquells els que van participar més activament en la indústria, ja que el volum de les seues operacions així ho permetia. Paral·lelament, una part important de les companyies provinents del segle XVIII no van arribar als primers decennis del XIX, com va ocórrer a la resta del País Valencià, en el qual, en el període inicial del vuit-cents, es va configurar una nova elit comercial consolidada al llarg del segle, sobretot en la part central

d'aquest.¹⁶ L'exemple més clar el constitueixen les companyies foranes que, a començaments del *xx*, van arribar atretes per les possibilitats del districte alcoià; en alguns casos, l'establiment d'una simple corresponsalia va acabar desembocant en la formació d'una gran empresa assentada definitivament a la ciutat. El quadre 5 estableix la relació de majors companyies comercials el 1784 i el 1836, a fi de comprovar la notable discontinuïtat del sector.

QUADRE 5
Comerciants amb major contribució fiscal el 1784 i el 1836

1784		1836	
Nom	Professió	Nom	Professió
Josep Muní	Comerciant	Alfonso Muní	Comerciant
Fernando Raduan	Tractant	Fernando Raduan	Comerciant fabricant
Vicente Brutinel	Tractant	Vicente Brutinel	Paperer
Pedro Servet	Comerciant	Taboné Hnos.	Comerciant
Francisco Úbeda	Comerciant	Antonio Vicens	Comerciant
José Beyret	Comerciant	José Puig	Comerciant
José Crosat	Tractant	Pau Casamitjana	Comerciant
Francisco Bosquet	Comerciant	Jaime Constants	Comerciant

Font: 1784, APSMSF, llista dels majors contribuents; 1836, AMA, Matricula industrial i de comerç.

De les companyies amb un volum major de negocis a finals del segle *xviii*, cinc dècades després només en restaven tres, i no sempre amb els mateixos pressupostos. El 1784, Josep Muní, d'origen català, apareixia a l'Equivalent com un comerciant relativament important, fet constatat pocs anys després, el 1800, data de la seua mort i de la dissolució de la companyia. Aquell any, el seu hereu Alfons va constituir una nova societat juntament amb els seus fills Pedro i José, amb un capital social ascendent a 26.412 rals, una xifra respectable si tenim en compte que, entre els béns societaris, no hi havia cap propietat immobiliària. Els Muní no van participar directament ni indirectament en el sector industrial i, progressivament, en el segon terç del segle *xx*, va anar disminuint el volum de les seues operacions fins que van desaparèixer definitivament entre els anys cinquanta i seixanta. Els casos més clars de continuïtat després de la crisi de l'Antic Règim van ser els dels llinatges Brutinel i Raduan. El primer destaca

16. És aquest un fenomen d'una importància especial en els majors nuclis urbans, com ara València, Alacant o Gandia. Vegeu, amb un enfocament general, MILLÁN, «Els inicis revolucionaris...», 135-137. Per a les ciutats valencianes més importants: FRANCH, *Crecimiento comercial y...*; E. GIMÉNEZ, *Alicante en el siglo xviii. Economía de una ciudad portuaria en el antiguo régimen*, València, Diputació, 1981; M. C. ROMEO, *Entre el orden i la revolución. La formación de la burguesía liberal en la crisis de la monarquía absoluta (1814-1833)*, Alacant, Diputació, 1993; i J. CUEVAS, *Crédito privado y acumulación de capital en el sur del País Valenciano. Alicante, 1770-1870*, memòria d'investigació inèdita de la Caja de Ahorros del Mediterráneo, 1994; P. DÍAZ MARÍN, *Después de la revolución. Centralismo y burguesía en Alicante, 1844-1854*, Alacant, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, 1998.

per ser una de les empreses que, els últims anys del segle xx, va aconseguir mecanitzar la seua producció paperera; encara que, en els seus començaments, l'activitat predominant va ser el comerç. El 1784, Vicente Brutinel tributava com un dels majors tractants i va continuar així fins als anys vint del segle següent. Aquestes dates va començar la seua especialització cap a la fabricació del paper, confirmada una dècada després mitjançant l'adquisició d'un molí paperer que anava a ser l'origen d'un dels principals llinatges paperers alcoians durant el segle xx. El cas de la família Raduan és paradigmàtic de l'especialització primerenca en els negocis del comerç i el gir, culminada en la Restauració mitjançant la formació d'una important banca familiar. El 1784, Fernando Raduan apareixia com a tractant, mancat de béns immobiliaris i tributava només per la utilitat del seu comerç. La participació en el negoci manufacturer va començar el 1816 amb el seu fill José (corredor), mitjançant la formació d'una companyia paperera juntament amb el fabricant Antonio Vitoria i el paperer Francisco Cardenal. A partir d'ací, la grandària del negoci va anar augmentant, sobretot per les inversions fetes en instal·lacions tèxtils. El 1832, Fernando Raduan —emparentat matrimonialment amb una branca dels fabricants de draps Gosálvez— va formar una gran companyia (515.410 rals de capital social), juntament amb els seus fills, per a la fabricació de draps i la compravenda i el gir de gèneres de totes les classes, que va ser l'origen de la casa de banca que, quaranta anys després, va acabar sent l'activitat principal de la família.

La permeabilitat del sector va facilitar la participació del capital forà, si més no en major mesura que en la indústria. Una part dels comerciants d'origen francès que anaven negociant durant el segle xviii (els Crosat i els Servet, entre els de major importància) van desaparèixer els primers anys del segle xx i van ser substituïts per cases comercials d'origen autòcton i forà indistintament.¹⁷ Els casos de major significació i pes van ser els dels cognoms Casamitjana, Vicens i Tabone. La primera referència dels germans Casamitjana es remunta a 1789, quan aquests catalans de Moià es van establir a Alcoi, mitjançant la formació d'una companyia de comerç durant vuit anys i amb un capital social de 30.100 rals. Després d'aquest començament, van renovar periòdicament la companyia, alhora que anaven col·locant capitals en empreses papereres i tèxtils. D'aquesta manera, el seu patrimoni va créixer enormement, ja que els anys trenta i quaranta constituïen una de les principals firmes mercantils, mentre que la seua participació en la fabricació de draps es va reforçar gràcies a l'aliança matrimonial d'una de les filles amb Fernando Raduan. Per la seua banda, els germans Taboné eren originaris de Malta i s'establiren a Alcoi el 1818, per mitjà d'una companyia mercantil d'una grandària reduïda (27.122 rals). En una dècada, l'empresa es va situar entre les de major contribució fiscal i va participar juntament amb Francisco Albors en diverses iniciatives en el camp de la fabricació paperera. Quan es va dissoldre

17. A pesar de la importància relativa que, en el context europeu i espanyol, va adquirir el centre alcoià des del segle xviii, és significativa l'escassa presència de comerciants i fabricants forans. Aquests, documentats des del segle xviii (TORRÓ, *La Reial Fàbrica...*, XLVI i LII), francesos la majoria, van tenir un pes relatiu molt menor que a València i Alacant, on el funcionament del port va propiciar que s'hi instal·lara una colònia estrangera significativa abans del segle xviii.

per la mort del titular Juan Taboné el 1862, el saldo net de la companyia arribava a la xifra d'1.580.649 rals (una bona part dels quals havien estat invertits en béns immobles a l'illa de Malta), la qual cosa els col·loca com a paradigma d'un enriquiment mercantil enorme i ràpid, a l'empara del creixement industrial. L'últim cas d'un gran comerciant d'origen forà va ser Antonio Vicens, procedent de Cadis, d'on va arribar enviat com a soci de la casa catalana d'Agustín Oliver el 1827. L'exemple de Vicens constitueix la millor mostra d'ascens social i increment patrimonial de les dècades centrals del segle, mitjançant la dedicació comercial i manufacturera, fins que es va especialitzar definitivament en les activitats de la banca en la conjuntura alcista dels anys seixanta del segle *xx*. La banca Vicens va ser l'única que, durant el primer terç d'aquest segle, no va ser absorbida per les entitats financeres de caràcter nacional i va prolongar la seua activitat fins a la Guerra Civil.

2. *Continuïtat i especialització empresarial, 1850-1913*

La continuïtat observada en el reclutament empresarial es va prolongar durant tot el segle *xx*. En termes generals, la notable industrialització de les dècades centrals del segle (1850-1875), com també les grans transformacions productives posteriors a la crisi de la fi de segle, també van tenir, majoritàriament, un origen socioprofessional al si de la indústria local. Les incorporacions de caràcter exogen van ser molt limitades i el procés de concentració i especialització de la segona meitat del segle *xx* va partir de la mateixa indústria, mitjançant la reproducció successiva de les dinasties manufactureres que, cap a 1830, ja havien definit la seua dedicació cap a una rama productiva determinada. D'altra banda, el canvi principal es refereix a una major especialització, sia pel que fa a la major separació entre els interessos mercantils i els manufacturers, sia pel que fa a la desvinculació gradual entre les activitats tèxtils i les papereres. Així, durant la primera meitat del segle *xx*, era relativament comú l'entrecruament d'interessos societaris i familiars entre totes dues branques de la indústria, no sols a causa del caràcter subsidiari que la fabricació paperera va tenir en els seus orígens respecte de la tèxtil, sinó també perquè la utilització conjunta de factors productius (l'ús compartit del sòl industrial i les instal·lacions hidràuliques) permetia una major flexibilitat de la producció. L'anàlisi de la propietat de les instal·lacions fabrils dels majors fabricants tèxtils mostra que una part significativa tenia tines papereres explotades indirectament mitjançant artendaments. Més enllà de la reciprocitat mostrada en el quadre 6, l'espessa xarxa de relacions endogàmiques entre la burgesia alcoiana va permetre una diversificació inversora major de la que haguera imposat un districte monointustrial.

QUADRE 6

Majors fabricants tèxtils. Contribució per equipament industrial, r. b. (1848)

	<i>Contribució total (A)</i>	<i>Instal·lacions papereres</i>	<i>Tines</i>	<i>Contribució per tines (B)</i>	<i>B/A %</i>
Vda. de V. Barceló	13.690	sí	1,5	1.050	7,66
Gosálbez y Montañés	10.440	no	-	-	-
F. Gosálbez	8.630	no	-	-	-
F. Vitoria	8.230	no	-	-	-
F. Abad	7.400	no	-	-	-
R. Boronat	7.300	sí	3	2.280	31,23
R. Terol	7.230	sí	1	300	4,14
S. Gosálbez	6.240	sí	2	1.400	22,43
J. Espinós	3.990	sí	1,5	1.050	26,31
A. Tort	3.920	sí	1	960	24,48

Font: AMA, Relació d'edificis hidràulics el 1848, elaboració pròpia.

A mitjan segle XIX, sis dels deu majors productors tèxtils tenien una part dels seus actius industrials en el sector paperer. De les seixanta-tres tines en funcionament el 1848, almenys deu —sense comptar les participacions per vincles familiars i les d'altres fabricants tèxtils— estaven lligades a la manufactura drapera. Aquest fenomen va tendir a disminuir a mesura que tots dos sectors es van especialitzar i es van desenvolupar. La diversificació productiva era difícil de compaginar amb la concentració de la propietat industrial que l'expansió capitalista va determinar en cada sector. El 1875, els vincles formals entre tots dos sectors havien disminuït notablement respecte dels de trenta anys abans i van quedar reduïts a un nombre molt concret dels majors empresaris.

Durant les dècades centrals del segle, va augmentar el nombre de fabricants i comerciants en actiu, alhora que es van produir uns canvis interns en el conjunt de la classe empresarial. En alguns casos, les alteracions van afectar grans dinasties, provinents del segle anterior, que van veure disminuir el seu marge d'actuació i acumulació, a causa tant de la falta de continuïtat generacional com del desmembrament patrimonial després de la mort del cap de família. En la situació contrària es trobaven els llinatges que partien de les escales inferiors de la manufactura el primer terç del segle i van accedir a integrar la nòmina dels fabricants principals en la segona o la tercera generació familiar. En el fons d'aquests processos, hi havia les estratègies endogàmiques que premiaven la continuïtat generacional de l'activitat productiva, la valoració de les quals és imprescindible i complementària respecte de les estratègies intrínsecament econòmiques, en la mesura que estaven encaminades a enfortir l'empresa. El desenvolupament predominant endogen de l'empresariat va tenir com a resultat una forta continuïtat socioprofessional la part final del segle. És a dir, les transformacions productives escameses entre 1870 i 1900 (concentració i mecanització a gran escala) van ser dutes a terme, principalment, per empreses

continuadores d'iniciatives molt anteriors. La relació dels principals contribuents per matrícula el 1870 ofereix alguns testimonis sobre això (quadre 7).

QUADRE 7

Principals contribuents per matrícula industrial i de comerç el 1870
(ordenats de major a menor quota fiscal)

<i>Fabricants de draps</i>	<i>Comerciants i fabricants de paper</i>
Moltó y Monllor	Antonio Vicens (comerciant i fabricant de paper)
Alejandro Barceló Gosálvez	Rigoberto Albors (fabricant de paper i capitalista)
Terol Pascual e .hijos	Rafael Casasempere (comerciant i fabricant de paper)
Julià(n) hnos.	Juan Fontanella (comerciant)
Espinós hijos de Vicente	Brutinel, Vda. de Vicente (fabricant de paper)
Anselmo Aracil Jordà	Rafael Llácer (fabricant de paper)
Francisco Llopis Moltó	Francisco Pellicer (comerciant i banquer)
Rafael Cantó y hnos.	Enrique Tort (fabricant de paper)

Font: AMA, Matrícula industrial i de comerç, 1870.

L'aproximació als empresaris més importants de l'últim terç del segle xx —que concentraven una part molt significativa de la recaptació i els mitjans productius— revela, en primer lloc, la continuïtat d'alguns dels llinatges, l'ascens dels quals al si de la manufactura s'ha produït els anys finals del segle xviii i a començaments del xx (Barceló, Moltó, Julià, Espinós, Albors, Vicens, Tort, Brutinel, Botella). A més, en segon lloc, observem l'existència d'uns altres cognoms que no eren entre els principals productors des d'una data tan primerenca, l'ascens dels quals es va produir les dècades centrals del segle xx. Fins a aquell moment, generalment, havien romàs en un pla intermedi o secundari de la indústria. A aquest patró responien els empresaris Rafael Casasempere, Rafael Terol, Francisco Llopis, Vicente Juan Espinós, Anselmo Aracil i Rafael Cantó. L'activitat dels tres primers es remunta al segle xviii o, fins i tot, a períodes anteriors en el cas dels Terol, encara que sols des de 1820 o 1830 van aconseguir consolidar-se entre els principals fabricants.

Són il·lustratius especialment els casos de Francisco Llopis i Rafael Cantó, els quals, durant el primer terç del segle xx, no van destacar com a grans productors. Rafael Cantó descendia d'una família de bataners que, des de finals del segle xviii, explotaven directament i indirectament la propietat de diversos batans. El 1834, Cantó no formava part encara dels 35 majors contribuents de la localitat, encara que per aquestes dates va començar a participar en iniciatives que anaven més enllà de la seua activitat específica. El 1833 va formar part, juntament amb el paperer Rafael Casasempere, de la primera companyia dedicada a elaborar llibrets de paper de fumar, mentre que tres anys després va associar el seu capital al del comerciant José Botella per establir la seua primera empresa de fabricació tèxtil. Aquestes circumstàncies van propiciar un marge d'acumulació més gran,

ahora que un ascens social notable: des de 1850, Rafael Cantó va passar a ser denominat amb el terme de fabricant en la documentació fiscal. La continuïtat del negoci familiar va permetre que, l'últim terç del segle xx, la companyia Cantó y hermanos constituïra una de les principals firmes tèxtils, a més d'esdevenir el 1870 una de les deu empreses que integrava tot el cicle productiu, llevat del tintat. El segon cas d'ascens econòmic des d'un estrat relativament inferior de la indústria va ser el de Francisco Llopis. El 1832, ocupava el trenta-dosè lloc entre els majors contribuents, com ho demostra que el 1836 només tributava per la propietat d'un molí fariner i quatre telers. L'increment de les seues activitats durant les tres dècades següents, a través de la renovació successiva del negoci, va possibilitar el seu accés al grup dels majors productors l'últim terç del segle (el 1870, a l'igual del cas anterior, era un dels pocs fabricants que integraven la major part del cicle productiu).

Pel que fa al reclutament exogen (geogràfic i professional), l'abast fins als primers anys del segle xx es va circumscriure a un nombre de firmes reduït, sobretot de l'àmbit mercantil —tal com va succeir la part inicial del segle xx. L'exemple més evident es refereix a la presència dels comerciants del drap i la llenceria d'origen català, Juan i Ignacio Fontanella Callis. Van arribar a Alcoi entre 1850 i 1851 i, ràpidament, es van incorporar al grup de comerciants amb majors quotes fiscals. La seua activitat va augmentar significativament fins a la dècada dels vuitanta, encara que no van participar directament en la indústria tèxtil. Amb la segona generació establerta a la ciutat, el volum de negoci va disminuir d'una manera important i Juan Fontanella va passar a integrar la nòmina de comissionistes que, els últims vint anys del segle, van proliferar en el sector mercantil. Sobre aquesta qüestió, és significatiu comprovar com una de les vies de reclutament del capital mercantil, les dues últimes dècades del segle xx, va ser la mateixa indústria, sobretot pel que fa als membres de menor entitat. Aquest fenomen sembla coincident amb l'evolució de la manufactura, ja que la concentració d'aquesta va significar l'expulsió d'un nombre important dels productors menors. Una part considerable dels fills dels fabricants tèxtils i els paperers que no van accedir al negoci familiar —sia per l'extinció d'aquèst, sia perquè es va fragmentar— van reconduir la seua dedicació professional cap a alguna de les branques de la mediació mercantil (corredors, comissionistes, especuladors).

3. *L'acumulació d'actius immobiliaris*

L'anàlisi dels mecanismes d'acumulació de la renda té en la propietat dels actius immobiliaris un indicador eficaç per a valorar l'abast de la transformació econòmica i institucional del segle xx. Sobretot perquè la propietat immobiliària va continuar sent un d'aquests mecanismes. Al conjunt d'Espanya, a grans trets, van ser dues les vies principals de dissolució econòmica de l'Antic Règim, sobretot pel que fa a la propietat immoble. Primer, els casos en què la crisi de la propietat feudal no va representar per a la noblesa senyorial la pèrdua del component

de propietària. Així, l'accés previ de la noblesa a la propietat de la terra va compensar el descens dels ingressos per la desaparició dels drets feudals. D'aquesta manera, el règim liberal —a través de la redefinició del concepte de la propietat— sancionava legalment la propietat territorial nobiliària. Segon, sobretot en les zones amb una base social i econòmica més avançada, la crisi de la propietat feudal es va traduir en l'aparició i el desenvolupament de grups que van accedir de manera majoritària a la propietat territorial —en alguns casos, aquest accés va ser anterior a la crisi.¹⁸ En tot cas, la tendència secular va afavorir els nous grups socials, sobretot la burgesia, que es va convertir, d'aquesta manera, en la nova classe propietària al llarg del segle XIX. Aquest fenomen va ser comú a la major part d'Europa, i tot i tenir en compte que les seues conseqüències van dependre de les condicions pròpies de cada regió, la introducció del capital mercantil i industrial sobre la propietat immoble va ser essencial en la nova configuració social del segle XIX.¹⁹

Pel que fa a l'economia valenciana, els efectes es van deixar notar en l'alteració de les vies d'ascensió social pròpies de l'Antic Règim. En termes generals, els canvis institucionals van implicar una pèrdua relativa de la noblesa de títol i els terratinents privilegiats respecte de les noves oligarquies liberals.²⁰ A pesar de l'enorme complexitat del procés, derivada de les situacions de partença (els territoris de senyoriu, de patrimoni reial, la grandària de les explotacions, els tipus de cultius,

18. De l'enorme bibliografia sobre això, només esmentarem la més general i la de major utilitat per a emmarcar el context de la transició referent a la propietat territorial: M. PESET, *Dos ensayos sobre la historia de la propiedad de la tierra*, Madrid, Editoriales de Derecho Reunidas, 1982; A. GARCÍA SANZ i R. GARRABOU, *Historia agraria de la España contemporánea. Cambio social y nuevas formas de propiedad (1800-1850)*, volum I, Barcelona, Crítica, 1985; J. FONTANA, *Cambio económico y actitudes políticas en la España del siglo XIX*, Barcelona, Ariel, 1973.

19. Hi ha molta literatura sobre això, tant dels efectes de la transferència del capital sobre la propietat immobiliària (sobretot rústica), no tant des del punt de vista dels efectes sobre el sector primari, com de les conseqüències en la composició interna de la burgesia. A tall de síntesi, i amb el denominador comú de la formació d'una nova oligarquia burgesa, poden consultar-se els treballs següents sobre diverses regions europees: F. M. THOMPSON, «Life after death: how successful nineteenth-century businessmen disposed of their fortunes», *Economic History Review*, XLIII, I, 1990, 40-61; W. D. RUBINSTEIN, «New men of wealth and the purchase of land in nineteenth-century Britain», *Past and Present*, 92, 1981, 125-147; A. DAUMARD, *Les fortunes françaises au XIXe siècle*, París-la Haia, 1973; A. M. BANTI, *Terra e Denaro. Una borghesia padana dell'Ottocento*, Venècia, Marsilio ed., 1989; U. FREVERT i J. KOCKA, «La borghesia tedesca nel XIX secolo. Lo stato della ricerca», *Quaderni Storici*, XIX, 2, 1984, 549-572; J. KOCKA, «Estruttura i cultura de la burgesia europea al segle XIX. Reflexions des d'un punt de mira alemany», *Recerques*, 28, 1994, 9-22; J. KOCKA, *Borghesie europeee dell'ottocento*, Venècia, Marsilio ed., 1995 (1a edició, 1989); G. ALBERTI, «Elites e modello nobiliare nel secolo XIX», *Storia contemporanea*, 1995; S. MARZAGALI, *Borghesia italiana e tedesca a confronto: i negozianti di Amburgo e Livorno*, dins *Dalla città alla nazione*, a cura de M. MERIGGI i P. SCHIERA, Bolonya, 1993.

20. Sobre els efectes socioeconòmics de la revolució liberal al País Valencià, d'una manera especial dels processos de substitució social i acumulació econòmica, vegeu J. MILLAN, «Els inicis revolucionaris...», J. AZAGRA, E. MATEU, J. VIDAL (editors), *De la sociedad tradicional a la economía moderna*, Alacant, Institut Juan Gil-Albert, 1996, 125-162. En aquesta síntesi, l'autor repassa la bibliografia abundant que, els últims anys, ha incidit en l'estructura de la propietat immobiliària i centra l'atenció en la variada gamma de respostes que s'hi han produït sobre els processos d'enfonsament i adaptació de les oligarquies tradicionals, com també sobre els d'ascens i substitució dels nous grups liberals.

etc.), el resultat no ofereix molts dubtes: a mitjan segle *xx*, la noblesa senyorial valenciana ha estat desplaçada majoritàriament del control del repartiment de la riquesa, ja que la revolució va redefinir els mecanismes polítics d'ascens social i econòmic. En el seu lloc, i també com una varietat àmplia de situacions, els que des d'abans de la crisi de l'Antic Règim aprofitaven les vies d'extracció de l'excedent, basades en el poder polític, es van barrejar amb un conjunt nou i heterogeni de grups socials que, durant les primeres dècades del segle *xx*, van començar la ruptura amb l'ordre anterior. El resultat va ser que la burgesia —primer l'agrària i la mercantil, després la industrial i la financera— va aprofitar la reestructuració de les bases econòmiques i l'aparició d'unes noves pautes productives per passar a constituir la classe social amb major nivell d'acumulació, després del primer terç del segle *xx*.

Aquest context general va tenir una correspondència relativa a Alcoi, tal com es va constatar en relació amb el canvi observat entre 1784 i 1834. La primerenca industrialització va inaugurar, abans de l'adveniment liberal, una sèrie de mecanismes d'acumulació que eren a la base d'aquest canvi, sobretot pel que fa a la disminució del pes relatiu de la renda agrària i a l'increment dels ingressos industrials i mercantils. La industrialització va implicar una transformació de la funció desenvolupada per la propietat immoble, tant la rústica com la urbana. Això va provocar, en el segle *xx*, un tomb rotund de l'estructura de la propietat territorial respecte del període anterior a la crisi de l'Antic Règim.²¹ En termes generals, es va produir un desplaçament gradual dels terratinents tradicionals en favor de les noves oligarquies en ple ascens, que es van constituir en el grup de propietaris més importants. El 1784, els deu majors propietaris d'immobles eren terratinents, que només amb alguna excepció participaven puntualment en la manufactura. Com s'aprecia en el quadre 8, sols tres fabricants aconseguien situar-se, a finals del segle *xviii*, entre els quinze majors propietaris —sobretot gràcies a les instal·lacions industrials—, encara que amb nivells patrimonials molt per sota del grup principal. Aquest grup, per la seua banda, fonamentava la seua posició en les propietats rústiques, ja que fins a les primeres dècades del segle *xx* el mercat immobiliari urbà no va ser un mecanisme d'acumulació important.

21. Aquest fenomen, encara que va ser general per al conjunt del País Valencià, va ser precipitat pels efectes d'arrossegament de la industrialització que, pel que fa a la propietat immobiliària, va tenir unes conseqüències més primerenques que, per exemple, la difusió dels cultius comercials. En el cas de l'agricultura valenciana més intensiva (hortalisses i cítrics de la Ribera), la substitució de l'elit propietària es va produir entre la segona meitat del segle *xx* i el primer terç del segle *xx* (S. CALATAYUD, *Capitalismo agrario y propiedad campesina. La Ribera del Xúquer. 1860-1930*, València, IVEI, 1989).

QUADRE 8
Majors propietaris de béns immobles el 1784
(valor de les propietats en r. b.)

		<i>Rústica</i>	<i>Urbana</i>	<i>Molins</i>	<i>TOTAL</i>
José Puigmoltó	Propietari noble	775.828	40.635	-	816.463
Felipe Jordà	Propietari noble	654.224	28.595	-	682.819
Josefa Llácer	Propietari noble	460.801	37.625	-	498.426
Joaquin Merita	Propietari noble	380.765	30.100	-	410.865
Miguel Galiano	Propietari noble	263.375	19.565	105.350	388.290
Pedro Luis Sempere	Propietari noble	343.140	33.110	-	376.250
Her. de Pedro Merita	Propietari noble	327.112	24.833	-	351.944
José Llácer	Propietari noble	300.488	31.605	3.763	335.856
José Gisbert	Propietari noble	186.620	70.735	72.240	329.595
Lorenzo Almunia	Propietari noble	243.599	30.100	-	273.699
Nicolás Valor	Terratinent	233.275	30.100	-	263.375
José Gosalbez	Paraire	75.611	24.080	155.015	254.706
Francisco Albors	Paperer	-	10.686	228.760	239.446
José Merita	Propietari noble	196.929	13.289	-	210.218
José Barceló	Paperer	15.727	10.535	158.025	184.287

Font: AMA, *Libro Padrón de Riqueza, 1784*, signatura topogràfica 3646, registre 4023.

El procés d'industrialització va tenir efectes rellevants sobre les funcions econòmiques dels actius immobiliaris, sobretot en tres sentits: va dinamitzar el mercat immobiliari urbà (cases i molins); va activar la mobilitat de la propietat gràcies al desenvolupament del mercat creditici; i, finalment, les grans propietats rústiques van passar a tenir un valor no sols econòmic per a la burgesia, sinó també de consideració i ascens social. El primer d'aquests elements mostra un dels mecanismes principals utilitzats per la mecanització i la centralització fabril: l'explotació indirecta del sòl industrial. La concentració de la propietat del capital industrial va originar el recurs habitual a l'arrendament, atesa la condició de no fabricants d'una part significativa dels propietaris, com també la barrera d'entrada que representaven les inversions en sòl industrial per a una part significativa dels productors. Tant en la maquinària com en els edificis batans —i, en menor mesura, en els tints—, l'ús propi, personal o de l'empresa familiar, ni tan sols va ser majoritari, ja que els arrendaments es van dirigir com la manera més comuna d'accedir a la mecanització.²² Aquests solien tenir una durada de quatre anys i l'import era satisfet per anys, semestres o, fins i tot, dies. El capital amortitzable solia ser fix, en numerari o *ad valorem*, d'acord amb el profit extret a la instal·lació. En el cas dels batans i, sobretot, en les tines papereres, el preu de lloguer variava d'acord amb la disponibilitat energètica, ja que el cabal hidrogràfic era el

22. Va ocórrer igual en tots els centres llaners espanyols i europeus, ja que el cost de les inversions (a pesar que no era un sector intensiu en capital), com també la concentració de la propietat, van facilitar l'explotació indirecta de la maquinària i el sòl industrial.

condicionant principal per al funcionament òptim dels artefactes. D'altra banda, la concentració fabril va significar, durant el segle *xx*, un estímul per al creixement del traçat urbanístic de la ciutat, a fi d'albergar la mà d'obra emprada. Aquesta circumstància va afavorir l'ús dels immobles urbans com una font d'acumulació, principalment per mitjà del lloguer d'aquests a les famílies dels operaris que no podien accedir a la propietat. És lògic, des d'aquesta perspectiva, que la major part dels fabricants feren fortes inversions en la compra d'habitatges, alhora que participaven des dels diversos àmbits del poder —principalment el municipal— en el planejament del creixement urbanístic de la ciutat. Pel que fa a la segona qüestió plantejada abans, l'acumulació d'un cert patrimoni immobiliari constituïa també un element inherent al desenvolupament del mercat creditici, intervingut fortament pels fabricants i els comerciants. Els béns immobles es convertien així en un requisit imprescindible a l'hora de demanar liquiditat, mentre que les noves garanties institucionals referents a les hipoteques afavoria l'acumulació patrimonials dels oferents. A més, la asimetria del mercat creditici permetia la intervenció indirecta dels prestadors en l'avaluació de les garanties hipotecàries, atès que la posició desfavorable dels menors demandants de liquiditat afavoria els majors agents.²³

En el quadre 9 observem la tendència duta a terme pels comerciants i els fabricants pel que fa a l'acumulació immobiliària durant el segle *xix*.

Enfront de l'estructura de la propietat de finals del segle *xviii*, l'accés a la propietat immobiliària de la nova elit econòmica va ser evident durant la segona meitat del segle *xix*. Entre 1850 i 1890, els fabricants i comerciants més destacats van anar convertint-se en els propietaris principals de la ciutat, per a la qual cosa es basaven en un predomini dels béns urbans i els edificis industrials sobre la propietat rústica. Aquesta va seguir, en gran mesura, en mans dels propietaris terratinents, que van intensificar l'ús que feien de l'arrendament i la parceria des d'abans de la crisi de l'Antic Règim. La participació de la burgesia industrial en l'adquisició de béns rústics va respondre a una doble perspectiva. D'una banda, la propietat de la terra constituïa un actiu suficientment sòlid com per a garantir les activitats econòmiques predominants, tant des del punt de vista financer com des del productiu. D'una altra, les inversions en la terra constituïen un element comú en el cicle vital dels fabricants i comerciants més importants, els quals, cap al final de la seua trajectòria, consideraven la propietat d'heretats i cases de camp com un signe de distinció i un mecanisme d'ascens social tan important com el merament econòmic. Aquest va ser un patró de comportament associat

23. La intervenció del capital mercantil i industrial en el mercat immobiliari del segle *xix* en relació amb el mercat del crèdit és un fet comú a altres ciutats amb una burgesia en expansió. Per al cas valencià, vegeu: J. AZAGRA, *La desamortización de Godoy en Valencia (1799-1807)*, València, IVEI, 1986; J. AZAGRA, *Propiedad inmueble y crecimiento urbano: Valencia 1800-1931*, Madrid, Síntesis, 1993; J. AZAGRA, «Propietat i renda immobiliària a la València del Moderantisme», *Afers*, VIII, 403-417; A. PONS i J. SERNA, *La ciudad extensa...*; A. PONS, *La propietat a subhasta. La desamortització i els seus beneficiaris: inversió i mercat (València, 1855-1867)*, València, Universitat, 1991; ROMEO, *Entre el orden...*; CUEVAS, *Crédito privado...*; GIMÉNEZ, *Alicants...*; J. MILLAN, *El poder de la tierra. La sociedad agraria del bajo Segura en la época del liberalismo, 1830-1890*, Alacant, Institut de Cultura Juan Gil-Albert, 1999; P. DIAZ, *Después de la revolución...*

QUADRE 9
Evolució dels principals contribuents per contribució territorial 1850-1890 (renda contributiva en r. b.)*

	1850			1870			1890		
	Rústica	Urbana	Edifici TOTAL	Rústica	Urbana	TOTAL	Rústica	Urbana	TOTAL
J. Gisbert	52.800	4.200	57.000	A. Barceló	26.745	43.891	J. Samper	26.800	75.836
J. Scals	36.000	14.400	50.400	J. Scals	20.637	41.781	R. Albors	61.776	68.000
Barceló, Vda.	8.280	12.000	43.080	J. Samper	9.394	36.315	R. Monllor	10.924	53.224
J. Samper	30.000	7.200	42.000	J. Villalonga	18315	34.074	M. Montorral		
							(for.)	5.652	52.564
J. Merita	33.480	8.100	41.580	J. Gisbert	13.280	33.318	M. Rico (for.)	6.816	51.408
Baron Uxola	36.000	4.000	40.000	V. Mullor	10.082	32.066	C.Rico (for.)	10.360	50.676
M. Almunia	34.000	5.000	39.000	Barceló Vda.	25.495	31.980	A. Vicens	33.640	43.636
R. Terol	5.160	19.680	38.040	Samper hnos.	8.996	27.842	D. Carbonell	25.184	42.856
F. Vitoria	12.000	12.000	36.600	A. Vicens	22.365	26.994	M. Botella	31.740	42.692
J. Boronat	23.040	12.000	35.040	F. J. Albors	22.988	25.770	J. Rico (for.)	14.760	37.520
Gosalbes									
y Montañés	9.600	21.600	31.200	V. Moltó	19.643	25.556	S. Tort	8.032	32.192
S. Gosalbez	15.000	4.200	30.000	Brutinel, Vda.	18.414	20.362	J. Almunia	736	31.496

* En negreta, els fabricants i/o comerciants
Font: AMA, Contribucions territorials, anys corresponents.

a la mateixa percepció que els protagonistes tenien de la seua condició social i econòmica, ja que els majors fabricants i comerciants s'autodenominaven propietaris o hisendats, des del moment que delegaven el control dels seus negocis a la resta del clan familiar.

Per la seua banda, els canvis experimentats per l'agricultura valenciana al llarg del segle *xx* (les desamortitzacions, les crisis dels cultius tradicionals en favor d'altres més comercials, com també el creixement plausible de la renda agrària dels dos primers terços del segle) van estimular la intervenció del capital urbà sobre la terra. A Alcoi, aquest fenomen va tenir una importància relativa, com ho demostren l'adquisició i l'explotació de terres productives que van dur a terme alguns fabricants i comerciants, tant a la mateixa comarca com en zones específicament agràries, com ara la plana fèrtil del riu Segura.²⁴ L'exemple més clar es refereix a les inversions en vinyes que, durant la segona meitat del segle *xix*, va fer la burgesia, atès que —a pesar de la conjuntura vitivinícola negativa de finals del segle— l'explotació de vins s'havia convertit en un dels negocis més beneficiosos de la província d'Alacant, sobretot des de l'obertura de la línia ferroviària Almansa-Alacant el 1858. D'acord amb les xifres municipals sobre l'ús agrícola del sòl, a començaments d'aquest segle (el 1907, concretament), els més grans propietaris de vinya en el terme eren, per aquest ordre: el marquès de Montortal (989 hectàrees); Antonio Vicens, banquer (892 ha); Vicente Rico, terratinent (756 ha); els germans Vilaplana, comerciants (592 ha); i Enrique Raduan, comerciant banquer (502 ha).²⁵ És a dir, l'adquisició de béns rústics també estava subjecta a la lògica de l'acumulació, ja que el seu valor no es limitava a garantir el resultat d'unes altres activitats productives o incrementar la consideració social dels seus propietaris, sinó que constituïa per si mateixa un negoci lucratiu.

4. *El desenvolupament de les activitats financeres i de banca*

La consolidació d'un nou empresariat sorgit arran de la industrialització es va completar a partir de 1850 amb el desenvolupament d'una classe financera especialitzada en les operacions bancàries i creditícies. La novetat respecte de

24. El 1840, el comerciant i fabricant Rafael Miró Gosálbez apareix com a propietari i arrendador d'uns horts amb fruiters i cítrics a Oriola, dotats prèviament d'inversions importants. Les clàusules contractuals amb respecte del colon arrendatari demostren l'interès de Miró per assegurar-se el major flux de renda futur, alhora que es garanteix la dotació productiva de la propietat i n'impedeix el deteriorament. Precisament l'adquisició d'aquestes explotacions va estar lligada a la seua participació en el mercat del crèdit en qualitat de prestador dels marquesos de Beniel, veïns d'Alacant, deu anys abans. Aquesta família de la noblesa propietària probablement restaria atrapada pels efectes de la depressió dels preus agraris i de les rendes als anys 1820-1840. Aquest fenomen va tendir a incrementar-se, ja que, el 1852, Miró era entre els 25 majors propietaris de la ciutat, fet que il·lustra el volum d'acumulació del negoci industrial-comercial alcoià. Aquests testimonis provenen de l'Arxiu Històric d'Oriola, Protocols de Francisco Martínez, 1840. Dec aquesta informació a Jesús Millan, qui ha posat a la meua disposició tota classe de documentació referent a això.

25. AMA, *Riqueza rústica*, signatura topogràfica 3375, registre 4816.

períodes anteriors —en què també hi havia agents encarregats de les operacions bàsiques de gir i negociació— la constituïa el major grau d'especialització d'aquest, que, generalment, va tenir com a resultat una separació gradual entre els interessos industrials i mercantils dels estrictament bancaris. És a dir, des de la segona meitat del segle xx, va augmentar el volum dels intermediaris financers de tota classe, tant o més que els bancs, la qual cosa constituïa una mostra innegable del major grau de formalització de l'oferta creditícia espanyola durant la primera industrialització. Un bon exemple d'això és el nombrós conjunt d'accepcions i termes que la documentació fiscal va utilitzar per diferenciar les professions relacionades amb la banca de la resta de l'empresariat: agents de gir, capitalistes, comerciants banquers, corredors, comissionistes i, sobretot, cap al final del segle xx, banquers.

En aquest sentit, la industrialització va esdevenir l'àmbit de desenvolupament principal de la banca local, representada per un nombre reduït de negocis familiars. La característica més particular de la banca privada alcoiana va ser la seua contribució notable al finançament de la indústria, sia pel drenatge directe de l'estalvi domèstic cap a la manufactura, sia pel perfeccionament gradual en l'ús dels mecanismes crediticis mercantils. A més, la naturalesa de la indústria, que no requeria aportacions intensives de capital, va facilitar l'hegemonia dels banquers privats en l'oferta financera local. D'altra banda, l'especialització bancària no va respondre a un patró evolutiu únic en què va tenir primacia l'orientació comercial en les primeres fases del negoci familiar, ja que els orígens de la banca també van raure en el mateix sector industrial. Aquest fenomen té una importància especial perquè permet completar la visió, acceptada generalment, del predomini del comerç en la gènesi bancària nacional —a més, permet ratificar que la demanda esdevé el condicionant essencial del sector financer. Finalment, al si de la mateixa oferta financera, també es va produir un procés d'especialització interna, ja que durant l'últim terç del segle xx els banquers principals es diferenciaven molt sensiblement de la resta d'agents financers, tant en les seues funcions com, sobretot, en la seua capacitat d'acumulació. A començaments del segle xx el nombre de banquers a Alcoi s'havia reduït respecte de les dècades anteriors, perquè els que van aconseguir monopolitzar el negoci van constituir una veritable elit econòmica i social dins l'empresariat.

El desenvolupament bancari es va fonamentar en dos factors principals. D'una banda, les necessitats de finançament de les activitats productives, en expansió contínua per la indústria. D'una altra banda, les transformacions de caràcter institucional (jurídiques essencialment) que van abaratir i van agilitar les transaccions. És a dir, la classe financera de nou encuny es va consolidar i es va especialitzar en la mesura que les majors garanties institucionals permetien respondre de millor manera al fort increment de la demanda. Sobretot en els àmbits als quals el radi d'influència dels bancs constituïts formalment no arribava o era simplement inexistent. En definitiva, el conjunt d'agents financers que van operar durant el segle xx van constituir la *clau oculta* del sistema financer espanyol, qüestió sotmesa a debat amb relació al dèbil desenvolupament bancari. A Espanya, els plantejaments pioners van ser els inspirats en la perspectiva teòrica gersenkroniana i el seu tema central era l'endarreriment comparatiu de la banca:

una xarxa financera raquítica i insuficient, com també excessivament concentrada geogràficament, va haver de suportar les pressions d'un Estat poc eficient. A més, el caràcter especulatiu de les inversions majoritàries en els ferrocarrils va ser la causa principal de l'interès mínim i sectorial del negoci bancari per estimular unes altres activitats productives. L'anàlisi de les institucions bancàries principals i l'evolució d'aquestes —amb una atenció especial a la conjuntura de 1866 i la Restauració— demostrava, en fi, la falta d'un mercat bancari unificat.²⁶ Tanmateix, les insuficiències pròpies del sistema bancari espanyol del segle XIX plantejaven uns interrogants que no acabaven de ser resolts des de la perspectiva de l'oferta. Ens referim fonamentalment a la demanda de serveis financers, que no va ser proveïda per les institucions bancàries pròpiament dites, ja que durant una part molt significativa del vuit-cents —per a algunes regions peninsulars, fins a ben entrat el segle XX— la inexistència de bancs no podia conjugarse satisfactòriament amb l'aparició de canvis econòmics que, d'alguna manera, van haver de ser finançats.²⁷ D'aquesta manera, el caràcter dual —si assumim la terminologia clàssica de Sánchez Albornoz— de l'oferta financera (banca formal i banquers privats) permetia comprendre millor l'endarreriment bancari espanyol. Així, el crèdit privat i els seus protagonistes van començar un procés accelerat de creixement quant a l'interès despertat per la historiografia. A més, començava a quedar clar que, en el procés de transició capitalista, la inserció d'elements i pautes creditícies de caràcter mercantil era essencial. Tot això en un marc —no sempre explícit— d'adequació de l'oferta financera al volum de les necessitats econòmiques. Tanmateix, l'anàlisi específica del finançament industrial no ha tingut a Espanya la importància adquirida a la resta d'Europa. Tan sols els últims anys, arran del major desenvolupament de la història industrial i empresarial, s'han establert els components principals del finançament de la primera indústria.²⁸ La valoració dels agents financers privats com a part essencial de l'oferta

26. A aquest patró van respondre els treballs següents: N. SÁNCHEZ ALBORNOZ, «Los bancos y las sociedades de crédito en provincias (1856-1868)», *Moneda y Crédito*, 104, 1968, 39-68; G. TORTELLA, «El Banco de España entre 1829-1929. La formación de un Banco Central», en *El Banco de España. Una historia económica*, Madrid, Banc d'Espanya, 1970; G. TORTELLA, *Los orígenes del capitalismo en España. Banca, Industria y Ferrocarriles en el siglo XIX*, Madrid, Tecnos, 1973; P. TEDDE, «La banca privada española durante la Restauración (1874-1914)», en P. SCHWARTZ (editor), *La Banca Española...*, volum I, 217-455.

27. Aquest va ser el plantejament dels treballs de J. R. GARCÍA LÓPEZ: «Banqueros y comerciantes-banqueros, clave oculta del funcionamiento del sistema bancario español del siglo XIX», *Moneda y Crédito*, 175, 1985, 59-85; «El sistema bancario español del siglo XIX: ¿una estructura dual? Nuevos planteamientos y nuevas propuestas», *Revista de Historia Económica*, 1, 1989, 111-132, que van apuntar cap a l'existència d'una clau oculta del sistema financer espanyol.

28. El cas de Catalunya demostra la importància de les condicions de pertinença, la naturalesa de les activitats productives que fornien la demanda i, sobretot, el paper de la banca informal en la fase inicial de la industrialització: C. SUDRIÀ, «Desarrollo industrial y subdesarrollo bancario en Cataluña», *Investigaciones Económicas*, 18, 1982, 137-176; C. SUDRIÀ, «Capitalistes i fabricants. El finançament de la industrialització catalana (1815-1866)», *Bulleti de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, V, 1994 29-40; L. CASTAÑEDA, «Sector financer i mercat de capitals al primer terç del segle XIX», *Història Contemporània de Catalunya*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, volum III, 1991, 339-349; CASTAÑEDA, PASCUAL y TAFUNELL, «Les finances», J. Nadal i J. Maluquer (directors) y F. Cabana (coordinador), *Història Econòmica de la Catalunya contemporània*, volum III, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1991, 337-421.

bancària i creditícia ha estat també de gran utilitat a la resta d'Europa, ja que, els últims anys, les investigacions de caràcter regional han permès analitzar exemples de finançament informal d'iniciatives econòmiques, tant al nord com al sud del continent.²⁹

Al País Valencià, cada vegada és més evident que, al llarg de la segona meitat del segle XIX (sobretot després de la crisi de les entitats financeres de la ciutat de València) va augmentar la presència d'una xarxa financera alternativa, composta per comerciants banquers, corredors i prestadors encarregats de reconduir l'estalvi cap als sectors demandants.³⁰ A més, l'estructura econòmica valenciana, amb un predomini de les activitats d'intercanvi sobre les industrials, i fins i tot aquestes últimes sense grans necessitats de capital fix, va ser propícia al fet que les iniciatives bancàries —en el cas que n'hi haguera— foren d'una grandària reduïda i, en conseqüència, la importància dels banquers particulars degué incrementar-se. L'excepcionalitat de l'estructura productiva alcoiana del segle XIX en l'economia valenciana permet abordar l'anàlisi del primer empresariat financer bancari amb uns certs avantatges. En termes generals, la demanda financera no va deixar d'augmentar des de la primera arrancada industrial de finals del segle XVIII, tal com expressa el volum de capital prestat notarialment i la circulació d'efectes mercantils entre els fabricants.³¹ Pel que fa a l'oferta, durant la segona meitat del segle XIX, d'una manera especial després del tancament de la sucursal alcoiana del Crédito Valenciano el 1868, el nombre d'agents financers va anar en augment, tant en el cas dels membres de l'aristocràcia financera naixent amb participacions en la indústria, com els petits corredors o comissionistes sense activitats productives alternatives (quadre 10).

29. J. BOUVIER, «Relaciones entre sistemas bancarios y empresas industriales en el crecimiento europeo del siglo XIX», AA. DD. *La industrialización europea. Estadios y tipos*, Barcelona, Crítica, 1981/1970, 135-172; A. PLESSIS, «Le retard français: la faute à la banque? Banques locales, succursales de la Banque de France et financement de l'économie sous le second Empire», FRIDENSON I STRAUS (editors), *Le capitalisme français. XIX-XX siècle. Blocages et dynamismes d'une croissance*, Poitiers, Librairie Fayard, 1987, 199-210; A. PLESSIS, «Bankers in French society, 1860s-1960s», Y. Cassis (editor), *Finance and financiers in European History, 1880-1960*, Cambridge, Cambridge U. P. 1991, 147-160; G. CONTI, *Terra, commercio e credito nella Toscana del XIX secolo*, Pisa, 1989; G. CONTI, «Companies, Enterprise Finance and Banks in Italy (1861-1939)», *Le Financement de L'Entreprise au fil de l'Industrialisation*, Précession du Congrès International d'Histoire Économique de Milan, 1994; G. DERTILIS, *Banquiers, usuriers et paysans. Réseaux de crédit et stratégies du capital en Grèce (1780-1930)*, Paris, La Découverte, 1988.

30. J. VIDAL, *Comerciantes y políticos (Alicante, 1875-1900)*, Alacant, Diputació-Cambra de Comerç, 1987; T. HERNÁNDEZ SEMPÈRE, «Crédito y Banca privada en el período de consolidación del capitalismo en el País Valenciano (1840-1880)», J. AZAGRA, E. MATEU y J. VIDAL (editors), *De la Sociedad tradicional...*, p. 196-215; PONS I SERNA, *La ciudad extensa...*; ROMEO, *Entre el orden...*; CUEVAS, «Creación de sociedades...», *VI Congreso de l'AHÉ*, Girona, 1997, 27-41; CUEVAS, *Crédito privado...*

31. CUEVAS, *Los orígenes...*

QUADRE 10
Evolució de les denominacions i el nombre dels intermediaris financers
a Alcoi (1850-1913)

	1850	1852	1860	1864	1868	1870	1875	1880	1885	1890	1894	1900	1913
Banquers	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	6	1	2
Corredors de canvi	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	1	5
Comerciants a comissió (comissionistes)	-	1	-	-	-	6	6	4	8	7	-	5	8
Comerciants banquers	-	-	-	-	-	-	1	-	-	3	-	-	-
Capitalistes negociants	-	-	3	9	-	1	-	-	1	-	-	-	-
Comerciants capitalistes	-	-	-	-	5	-	-	-	-	-	-	-	-
Capitalistes	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-
Agents de gir de lletres	-	1	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	-
TOTAL	2	3	3	11	5	7	8	4	9	12	6	7	15

Font: 1850, 1860, 1870, 1875, 1880, 1885, 1890, 1900 i 1913, AMA, Matricules industrials i de comerç; 1852, *Boletín Oficial de la Provincia*, suplement de contribució industrial i de comerç; 1864, *MARI* (1864); 1868, *Anuario General del Comercio e Industria*; 1894, *Anuario de la Bolsa, del Comercio y de la Banca*.

Encara que les variacions del nombre dels agents dedicats a les operacions bancàries no és molt indicatiu de la conjuntura (sobretot per l'heterogeneïtat de les accepcions i les fonts), és evident que aquests agents experimentaren un increment sensible entre 1850-1860 i 1913. A partir de la dècada de 1890, a més, la professió de banquer sembla diferenciada relativament del grup amb menor marge d'actuació, representat pels corredors i els comissionistes. Així, l'últim terç del segle *xx*, els banquers constituïen un grup reduït molt especialitzat, els membres del qual pertanyien al conjunt dels majors contribuents. En la formació d'aquests, van desenvolupar un paper essencial les estratègies d'acumulació de caràcter econòmic (planificació d'inversions) i social (endogàmia i aprofitament de la projecció política). A aquest model van respondre les cases de banca d'Antonio Vicens i Rigoberto Albors, les de major importància a Alcoi durant la segona meitat del segle *xx*, si deixem de banda la casa d'Enrique Raduan, fill d'un important comerciant de mitjan segle. Aquests tres cognoms —sobretot els dos primers— van representar els exemples de major especialitat en l'àmbit de les finances, tot i partir d'uns sectors i uns nivells d'acumulació ben diferents. A més, l'afinitat social i econòmica d'aquesta nova elit financera bancària va tenir el millor exemple a començaments d'aquest segle, ja que les famílies d'Albors, Vicens i Raduan van acabar vinculant-se entre elles per mitjà d'uns llaços

matrimonials encaminats a enrobustir els patrimonis respectius i garantir el control sobre els mecanismes d'acumulació.

El llinatge dels Albors representa com pocs l'ascens social en el sector industrial cap a l'elit de la burgesia, sobretot lligat a uns orígens relacionats directament amb el naixement de la indústria paperera. Entre 1750 i 1800, els Albors eren els principals paperers de la ciutat, mentre que, durant el primer terç del segle *xx*, aquesta dedicació primerenca es va ampliar mitjançant inversions importants en el tèxtil i l'àmbit de la mediació mercantil. Tanmateix, va ser durant la segona meitat del segle quan es va produir l'especialització definitiva de l'activitat familiar cap a dos camps principals: la indústria paperera i les activitats bancàries i de gir. Rigoberto Albors (1838-1905) va començar d'una manera molt primerenca a participar directament en els negocis privats i públics, i va ser la Restauració el període en què va tenir una major activitat. La característica principal de la seua trajectòria empresarial va ser la diversificació de les activitats, ja que, a més de ser el banquer local més important, va posar en marxa iniciatives industrials i financeres de tota classe, va reunir un gran patrimoni immobiliari i va aprofitar les oportunitats derivades del desenvolupament dels serveis públics urbans.³² Tanmateix, la seua activitat principal va ser la de banquer, especialment d'inversió: va destacar pel paper desenvolupat en el mercat informal, sobretot a través de la concessió de crèdits hipotecaris —Albors va esdevenir un dels principals prestadors durant les dècades dels seixanta i els setanta, al marge de les operacions de gir i negociació fetes des de la seua casa banca. Va ser, a més, fundador i subscriptor principal de la Caja de Ahorros y Monte Piedad de Alcoy (1877) i, des del Consell d'Administració d'aquesta, va dirigir bona part de les operacions de l'entitat. Va ser també el conseller de la sucursal del Banc d'Espanya a Alcoi des de la inauguració d'aquest (1884) fins que va morir, i va exercir de director en unes conjuntures determinades. Així mateix, el 1877, Albors va promoure la més gran i més duradora societat asseguradora creada a la ciutat, La Unión Alcoyana, juntament amb altres propietaris i fabricants. Pel que fa a l'activitat industrial, a finals del segle *xx*, Albors s'havia consolidat com un dels principals paperers d'Espanya, ja que, si l'any 1900 era l'únic fabricant d'Alcoi amb dues màquines contínues, també va finançar la fabricació mecànica del seu germà Emeterio a Ontinyent i, a més, va instal·lar a Posadas (Huelva) la major factoria de paper de tot Andalusia. Finalment, el seu comportament inversor va estar reforçat per una trajectòria política, apadrinada per Canalejas i Moret, a través de la presidència del Comité Liberal Alcoyano, cercle des del qual va exercir la seua influència en la política local i regional.

Antonio Vicens Abad (1842-1913) representa l'altre vessant del negoci bancari, sobretot pel seu origen mercantil. Com vam indicar, el seu pare, A. Vicens Varela

32. En el conjunt d'Espanya, la inversió en serveis públics va ser una constant de la nova burgesia financera de la segona meitat del segle *xx*. Albors va participar en el finançament de les obres de l'Ajuntament en matèria d'il·luminació, clavegueram i ampliació del traçat urbà, mentre que, en unes altres ciutats (Màlaga, Cartagena, Osca), Albors també va avançar unes quantitats importants als ens locals.

(1807-1865), va pertànyer al grup vingut des de fora de la ciutat, el primer terç del segle *xx*. Encara que durant els anys de l'expansió tèxtil, 1840-1860, Vicens va compaginar el negoci mercantil amb unes inversions industrials creixents, la seua activitat principal va ser la creditícia, en la qual va destacar per sobre dels altres prestadors i agents financers.³³ L'especialització en la concessió de crèdits productius, juntament amb la negociació d'efectes mercantils, va ser la base sobre la qual la companyia va acabar especialitzant-se en les activitats de banca. Tot això va tenir com a resultat un increment patrimonial molt superior a la mitjana de comerciants i fabricants, particularment els seus últims anys. Després de la mort de Vicens el 1865, el patrimoni familiar havia augmentat enormement (el 1867, el capital actiu de la societat ascendia a onze milions de rals, xifra que multiplicava per més de set el capital escripturat el 1843 i que significava un increment interanual espectacular del 8,64%) i va convertir la firma en una de les primeres de la ciutat. Els seus dos fills, encara que primordialment el més gran, el seu homònim Antonio, van començar, el 1867, la segona època de l'empresa, que, en un espai de temps relativament curt, va assumir un canvi d'orientació significatiu i va aconseguir un més alt grau d'acumulació de capital que el del fundador. Durant les tres últimes dècades del segle *xx* i els primers anys del *xx*, Antonio Vicens y Cia. va abandonar les seues participacions en la indústria local i va restituir a la firma el seu caràcter comercial, en primer lloc, i després, el seu caràcter bancari. A més, una part substancial dels beneficis va començar a ser invertida en la compra de valors i finques rústiques i urbanes. És a dir, arran del començament de la Restauració, Antonio Vicens va iniciar el gir definitiu cap al negoci bancari, mentre que el seu comportament inversor va anar assimilant-se al d'un financer propi del final del segle *xx*. Tots els testimonis confirmen l'hegemonia de la Banca Vicens en el teixit financer local, si més no fins a l'entrada de les grans entitats nacionals el segon decenni del segle *xx*. El negoci bancari va operar principalment amb el gir, el descompte, el manteniment de comptes corrents i la gestió de valors i efectes, atès que els crèdits hipotecaris se seguïen enregistrant nota-riament.³⁴ En aquest sentit, el seguiment fiscal d'Antonio Vicens fins a 1914 confirma la hipòtesi de la progressiva especialització bancària d'aquest, els anys finals del segle *xx* (quadre 11).

33. El 1850, A. Vicens tributava com a fabricant, a més de com a comerciant a l'engròs, i va declarar la propietat de tres cardes, dos-cents fusos, dues tondoses i dues perxadors, és a dir, la dotació tècnica d'un productor mitjà. Dos anys després, en plena conjuntura alçista, ja era propietari de vuit telers, alhora que també es trobava entre els fabricants de paper. Per a això, va adquirir i va posar en funcionament una fàbrica de paper de fumar de dues tines manuals, que van augmentar a tres el 1860. Aquest va ser el període de més diversificació productiva, ja que Vicens també va col·locar part del seu capital en companyies metal·lúrgiques (Gisbert, Boronart y Cia.), de tintat (Jaime Lluch y Cia.), com també de firmes foranes (Puig, Serra y Cia., comerciants de Barcelona).

34. La Banca Vicens va mantenir corresponsalies estables a les localitats de la província que tenien vincles econòmics amb la indústria llanera alcoiana, sobretot en termes de proveïment de primera matèria, entre les quals, Xixona, Benidorm, la Vila Joiosa, Ondara i Villena, de manera que va esdevenir un dels principals agents financers de zones sense una oferta bancària suficient que poguera respondre a una demanda impulsada també pel cultiu vitivinícola.

QUADRE 11
Evolució dels conceptes i la dotació tributaris d'Antonio Vicens
entre 1868 i 1913

1868	1870	1875	1880	1890	1894	1900	1913
comerciant capitalista (draps)	comerciant 2 tines de paper	comerciant banquer	comerciant banquer	comerciant banquer	banquer	banquer	banquer

Font: 1870, 1875, 1880, 1890, 1900 i 1913, AMA, Matricules industrials i de comerç; 1868, *Anuario General del Comercio e Industria*; 1894, *Anuario de la Bolsa, del Comercio i de la Banca*.

Com veiem, una vegada que ha abandonat la fabricació paperera després del començament de la Restauració, la dedicació principal de Vicens va ser la bancària, de manera que va ser, primer, el comerciant banquer amb més tributació i, després, simplement el banquer més important. Aquests anys, Vicens va combinar les operacions destinades en exclusiva als industrials, els comerciants i els propietaris (el gir, el descompte, la gestió i l'assessorament financer), amb les del crèdit, fos per motius estrictament productius o per necessitat. Entre 1866 i 1890, la societat va prestar notarialment uns dos milions i mig de rals, la qual cosa demostra que, fins i tot després de l'obertura de la Caixa d'Estalvis i el Banc d'Espanya, el préstec va seguir, en gran mesura, en mans dels prestadors privats, aleshores notablement especialitzats.

5. Conclusions

La manufactura alcoiana va assumir durant el segle XVIII, sobretot a la segona meitat, un creixement molt notable, tant el tèxtil llaner com la fabricació paperera. Des del punt de vista productiu, aquest fenomen es va sustentar en factors com ara l'increment de la demanda interior (en bona mesura de caràcter institucional) i exterior (americana), la disponibilitat d'energia hidràulica i primera matèria, com també l'existència de xarxes comercials estables esteses per la península des d'èpoques anteriors. Socialment, l'augment de la manufactura preindustrial va tenir com a protagonista principal un grup de productors compacte —i, en menor mesura, comerciants—, que van experimentar una acumulació notable per la via de la reinversió en els negocis familiars, la qual cosa va significar uns canvis substancials en l'estructura social i el repartiment de la renda. Enfront d'aquests, l'elit propietària tradicional mantenia la preeminència econòmica a través de la propietat immoble, explotada mitjançant arrendament o parceria, com també el poder polític del municipi. Sobre aquest context, hem observat el comportament de tots dos grups després de la crisi de l'Antic Règim, la qual cosa permet establir-ne les principals línies d'evolució. La transformació progressiva dels mecanismes d'acumulació, com també els efectes de la crisi, van propiciar un declivi relatiu

dels propietaris enfront de la burgesia reunida a l'entorn de la indústria. El procés de substitució social i econòmica es va conjugar amb un fort continuisme professional al si de la mateixa burgesia industrial, ja que, després de la transformació de la indústria durant el primer terç del segle *xx* (mecanització i centralització fabril), el nucli dirigent del primer empresariat pertanyia als llinatges tèxtils i paperers més importants del segle *xviii*.

A mesura que la industrialització es va consolidar durant la segona meitat del segle *xx*, l'empresariat va respondre a dues característiques principals. D'una banda, van mantenir un comportament inversor poc allunyat dels interessos industrials, comercials o dels dos alhora. D'una altra banda, es va produir una especialització socioprofessional gradual, com a conseqüència de la major separació entre les activitats industrials i mercantils, com també de les noves necessitats productives que va generar la industrialització. La primera qüestió és d'una importància especial, perquè indica la dificultat d'elaborar models únics de comportament en la burgesia espanyola del segle *xx*. A Alcoi, l'empresariat va invertir, de manera minoritària, en els béns immobles i, de manera general, en els que tenien una relació directa amb la manufactura (finques urbanes dedicades a l'allotjament de la mà d'obra i molins per a albergar la maquinària). D'altra banda, els diversos processos d'especialització de l'empresariat van estar vinculats als canvis en l'estructura econòmica local. A mesura que la industrialització es va consolidar, es va produir una separació major entre els interessos tèxtils i els paperers, com també entre aquests respecte dels mercantils. L'exemple més clar va tenir lloc en l'àmbit de les finances, ja que les necessitats de capital, majors i més variades per part de la indústria, van propiciar la formació d'un grup socioprofessional dedicat específicament a la mediació financera. Aquest grup estava compost pels agents principals (banquers), així com per uns altres elements amb una capacitat d'actuació i acumulació menor (corredors, comissionistes, agents de canvi, etc.). En aquest sentit, ha estat constatat l'origen divers de les activitats bancàries, situat tant en el comerç com en la mateixa indústria. Aquesta circumstància, en definitiva, contribueix a enriquir l'estudi sobre la gènesi bancària i ratifica, a més, el valor de la demanda com un factor essencial en la configuració de l'oferta financera espanyola del segle *xx*.